

5. Kitekintés. – A kutatások természetesen továbbra sem tekinthetők lezártak. A jövőbeni feladatok között – a nyelvi szintek mentén haladó rendszeres feldolgozás folytatásán túl – megemlítendő a korai ómagyar kor kétnyelvűségének, az ebből fakadó nyelvi kölcsönhatások és interferenciajelenségek, továbbá az írásbeliség-szóbeliség kapcsolatának még kiterjedtebb vizsgálata. A kutatásokba bevonható újabb megközelítésmódok között pedig legújabbként a történeti pszicholingvisztika említendő, mely – az eddigi kutatások tükrében – hozzájárulhat a nyelvi kapcsolatok árnyaltabb feltárásához, illetve további történeti szociolingvisztikai következtetések megfogalmazását teheti lehetővé.

BÉNYEI ÁGNES:
HELYNÉVKÉPZÉS A MAGYARBAN
Debreceni Egyetem, Magyar nyelvstudomány
Debrecen, 2011. 133 lap
Témavezető: Hoffmann István
Opponensek: Hegedűs Attila, Tóth Valéria
Védés: 2011. május 27.

1. A magyar névtudományban a helynevek vizsgálata során többféle közelítésmód érvényesül. Leggyakrabban egy-egy terület névállománya alkotja az elemzés tárgyát, de nagy hagyománya van egy adott névadási típus vizsgálatának is. Disszertáciomban én ez utóbbi megközelítést választottam: egy névtípusnak, a helynévképzéssel alakult helyneveknek a vizsgálatát végeztem el. Ezt a témaválasztást elsősorban az indokolja, hogy – noha a helynevek körében a képzéssel keletkezett nevek aránylag nagy hányadot tesznek ki – átfogó vizsgálatuk ez ideig nem valósult meg. A nyelvtörténeti korszakokat tekintve a korai ómagyar kor különösen fontos időszak volt ennek a névtípusnak a szempontjából: becslések szerint több mint 12% a képzéssel alakult helynevek aránya ebben az időszakban.

A korábbi névtani szakirodalomban a következő képzőket tartották a helynevek képzése szempontjából jelentős szerepűnek: *-d(i)*, *-t(i)*, *-gy*, *-i*, *-s*. A későbbi szakirodalom (TNyt.) a *-d* ~ *-gy*-t, az *-s*-t, az *-i*-t és a *-ka/-ke* képzőt említi mint helynévképző funkcióval bíró formánst. Ezt a felsorolást BENKŐ LORÁND később néhány további képző felvételével egészíti ki: *-s*, *-gy*, *-d*, *-i*, *-j* (*-aj/-ej*), *-n* (*-m*), *-sd*, *-nd*, *-ka/-ke* (ő tehát képzőbokrokat is idesorol). A dolgozatban ezeken kívül vizsgáltam még az *-ó/-ő*, a *-ság/-ség*, az *-ás/-és*, valamint a *-cs* képző helynévalkotó szerepét is.

Helynévképzős nevek már a legelső nyelvemlékeinktől kezdve megtalálhatók okleveleinkben, ezért a névtípus kialakulásának idejét nem tudjuk pontosan meghatározni. Azt viszont megállapíthatjuk, hogy a helynévképzés mint helynév-alakulási mód a nyelvemlékes koron belül a korai ómagyar korban volt a legelterjedtebb. Bár későbbi időszakokból is vannak idevonható példáink, a kései ómagyar kortól egyértelműen az összetett nevek arányának növekedése figyelhető meg. Természetesen a legtöbb esetben a képzők produktivitása továbbra is megmarad, és az egyes névadási formák egymás mellett élnek tovább.

Fontos megemlíteni, hogy a névadásban mindig is jelentékeny szerepük volt a névmodelleknek, más szóval egy-egy új helynév létrehozására mindig erősen hat a meglévő

nevek mintája, analógiája. Ez a minta lehet szemantikai és morfológiai is. Ez utóbbi, vagyis hogy a név alakilag is beilleszkedjen a meglévő nevek rendszerébe, különösen fontos ahhoz, hogy az új név könnyen felismerhető legyen helynévként, azaz kellően „névszerű” legyen.

A helynévképző funkciót három esetben szokták feltételezni. Leginkább ott, ahol a képzőnek konkrétan a helynév létrejöttében volt szerepe, vagyis ahol a képző funkciója a közszavaknak vagy más lexémáknak tulajdonnévvé (helynévvé) formálása, a helynévi érték nyilvánvalóvá tétele. (Pl. az *Agárd* név esetében világos, hogy a képzőnek a helynév létrehozásában van szerepe.) Idevonható továbbá az a szintén rendkívül nagyszámú név, amelyekben a képző utólag kapcsolódott hozzá egy már létező helynévhez (analogikusan, azaz a meglévő névmodellek hatására, pl. *Füzes* > *Füzesd*). Ilyenkor a képző funkciója ismét csak a névszerűség biztosítása. A harmadik eset, amelyben az elemzők jogosan feltételezik a megszokottól eltérő, speciális helynévképző funkciót, amikor ugyanazon a szótón több képző is váltakozik (lényegében mindegy, hogy a nevek tényleges denotátuma megegyezik-e, pl. *Almás*, *Almád*, *Almágy*). A váltakozás során a képző helyén nemegyszer tipikus településnévi utótag (*-falva*, *-telke*) is megjelenhet. Ilyenkor legtöbbször azzal az érveléssel találkozunk, hogy a képzők (valamint az említett utótagok) jelentése, funkciója ezekben az esetekben nyilvánvalóan ugyanaz, hiszen szinonim nevekről van szó, ráadásul a jelentés eltér a köznevek körében megszokottól. (Ilyen pl. a Bihar megyei *Kasza* ~ *Kaszád* településnév, amely a 16. században *Kaszafalva*, *Kaszatelek* néven is szerepelt.)

Helynévképzőinkre általánosságban igaz, hogy nem csupán ebben az egy jelentés-árnyalatban éltek a magyar nyelvben, hanem eredetileg valamilyen más funkcióban (személynév-, gyűjtőnév- vagy valamivel való ellátottságot kifejező képző) szerepeltek. Mivel az ilyen jellegű szavak különösen gyakran szerepeltek helynevekben, belőlük idővel másodlagosan elvonódott egy 'hely'-féle jelentés. Innentől kezdve már az eredeti funkciótól függetlenül is képesek új lexémákat (azon belül tulajdonneveket, helyneveket) alkotni. Éppen ezért szokás velük kapcsolatban egyfajta szófajjelölő szerepről beszélni: az alapszó helynévi státusa egyértelműen a képző hozzákapcsolódásával teremődik meg. Terminológiai szempontból a képzőt tartalmazó nevek között el szoktak különíteni lexikális-morfológiai szinten képzős, illetve keletkezéstörténeti szinten képzett helyneveket. A szempontok elkülönítése azért lényeges, mert a két fogalom nem minden esetben fedik egymást, hiszen képzős nevek nemcsak helynévképzés útján jöhettek létre, hanem például ellipszissel, bővüléssel, hasadással is.

Fontosnak tartom kiemelni, hogy dolgozatomban nem foglalkoztam minden, a földrajzi nevek körében névalkotó szerepű elemmel, csak azokkal, amelyeket grammatikai funkció szempontjából is képzőnek lehet tekinteni. Ezt azért szükséges hangsúlyozni, mert a szakirodalomban tágabb értelemben alkalmazott *névformáns* terminus a hagyományos értelemben vett képzők mellett magában foglalja pl. a *-k* többesjel, az *-é* birtokjel, bizonyos határozóragok vagy éppen jellegzetes, általában földrajzi köznévi utótagok (*-falva*, *-telke* stb.) ilyen szempontú felhasználását is.

Vizsgálatom kiindulópontja a korai ómagyar kor (elsősorban GYÖRFFY GYÖRGY „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajzá”-nak adatai alapján), mivel a képzők kialakulását mint folyamatot szeretném bemutatni, és mivel a mai magyar névrendszer alapjai ekkortól követhetők nyomon. A „Korai magyar helynévszótár” és a „Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból” című munkák is az említett korszakra koncentrálnak,

továbbá az adatokat nyelvészeti szempontból dolgozzák fel, így ezek használata is célszerűnek bizonyult. Emellett, ahol szükséges, kitérek a képzők későbbi előfordulására is (pl. amikor eleve csak a kései ómagyar kortól vannak az adott képzőre adatok, de máskor is, amikor a változásvizsgálat vagy a produktivitás idejének megállapítása szükségessé teszi). A későbbi korokra vonatkozó megállapításokat többek között az „Anjoukori okmánytár”, a „Zsigmondkori oklevéltár”, CSÁNKI DEZSŐ „Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában” című munkája, valamint a FNESz. adatai alapján tettem. Ezenkívül felhasználtam különböző névtárak, névgyűjtemények adatait is. Az egyes fejezetekben szereplő adatok így nem képeznek zárt állományt, minden esetben olyan korosztalt vettem alapul, amely az adott jelenség vizsgálatához optimálisnak tűnt.

A névállomány vizsgálatát a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott helynévelemzési modell alapján végeztem el. A nevek funkcionális-szemantikai és lexikális-morfológiai jellemzőit azonban nem elkülönítve mutatom be, hanem a két szempontot egymás mellett alkalmazom. Ennek célja, hogy láthassuk, egy-egy képző használata milyen funkcionális kategóriákra, illetve mely helynévfajtákra terjed ki.

2. Dolgozatom két nagyobb egységből áll. Az első rész a helynévképzők elméleti kérdéseivel, a helynévképzők és a helynévképzés általános problémáival foglalkozik (a helynévképzés fogalma, sajátosságai a képzők rendszerén belül, a produktivitás kérdése), valamint itt olvasható a képzett helynevekkel foglalkozó korábbi szakirodalom megállapításainak összegzése, nemzetközi kitekintéssel kiegészítve. Amellett, hogy más nyelvekben (pl. a finn) találunk kifejezetten csak helynevek létrehozására alkalmas képzőt, minden nyelvben megtalálhatóak ún. névformánsok, amelyek lehetnek képzőelemek, de akár funkciótlan névvégződéses is, amelyeket a gyakori használat felruházott a helynévképzés funkciójával. Sokszor a valódi képző és az összetételi utótag között is nehéz különbséget tenni, hiszen arra is találunk példát, hogy egy összetételi elem elveszti eredeti (alaki vagy jelentésbeli) önállóságát, és toldalékká válik.

A nemzetközi példák vizsgálata az egymás mellett élő névrendszerek egymásra hatására is ráirányítja a figyelmet (pl. lehetséges-e képzők kölcsönzése; névátvétel esetén milyen alaki eszközökkel történik a nevek beilleszkedése az átvevő nyelv névtani rendszerébe). Az, hogy egyes helynévtípusok lehetnek adott időhöz vagy helyhez köthetők, segítheti az utólagos kronologizálást, illetve rávilágít az egyes alakváltozatok területi kötöttségére.

Az egyes konkrét képzők vizsgálata előtt található még a helynévképzők esetleges alakváltozatainak problematikáját tárgyaló áttekintés (vagyis annak kritériumai, hogy mikor lehet két képzőt egymás alakváltozatának tekinteni, és mikor van szó két önálló képzőről; itt a korábban alakváltozatokként kezelt *-d/-gy*, *-i/-j*, és *-s/-cs* képzők önállósága mellett érvelek), valamint a helynévképzők szerepét a fiktív nevek körében és a hivatalos névadásban tárgyaló fejezet. A fiktív nevek összegyűjtése (főként szépirodalmi példák alapján) rávilágít arra, hogy ezek keletkezési módja többnyire megegyezik a valódi nevekével, hangszerkezetükben és használati értékükben is a valódi helynevekre hasonlítanak. A képzők tehát fontos szerepet játszanak az új helynevek létrehozásában és a névrendszerbe való beilleszkedésben (pl. a különböző jellegzetes elő- és utótagok mellett). Ugyanez állapítható meg a hivatalos helynévadás adatait vizsgálva. Sőt, megkockáztatható az az állítás, hogy (éppen azért, hogy az így létrejött nevek könnyebben eleget tegyenek a helynévszerűség kritériumának), a névformánsok a természetes névanyagot felülmúló arányban vehettek részt a névalkotásban.

3. A dolgozat második nagyobb egységében történik a helynevek keletkezésében részt vevő képzők egyenkénti vizsgálata, vagyis az egyes konkrét képzők helynévképzésben betöltött szerepének bemutatása, történetük, kialakulásuk, valamint funkcionális és kronológiai vonatkozásaik elemzése. A képzőket a történeti előfordulásuknak, valamint belső rokonsági összefüggéseiknek megfelelően veszem sorra.

Eredetüket tekintve egyelemű helynévképzőink: az *-s*, a *-d*, a *-gy*, az *-i*, a *-j*, az *-n*, az *-ó/-ő* és a *-cs* az uráli (finnugor) alapnyelvre vezethetők vissza. Néhány (kisszámú) képzőbokrunk, az *-sd* és az *-nd* pedig belső nyelvi fejlemény: az *-s* és a *-d*, valamint az *-n* és a *-d* összekapcsolódásával alakult ki. Több szempontból kivételt képez a *-ka/-ke* és a *-ság/-ség*, melyek az előzőekhez képest viszonylag kései megjelenésűek (15–16. század). Emellett a *-ka/-ke* elterjedésében külső (szláv) hatás is kimutatható, a *-ság/-ség* pedig elsősorban egyetlen névtípusban, a tájnevek képzésében használatos.

Talán a legtipikusabb és leggyakrabban használt helynévképzőnk a *-d*, amely nemcsak településnevekben, hanem víznevekben, valamint egyéb mikrotoponimákban is elterjedt volt (hasonlóképpen a *-gy*, de ennek produktivitása korán megszűnt). Ezzel szemben az *-i* és a *-j* elsősorban inkább településnevekben szerepelt, bár a *-j* produktivitása ugyancsak korábban visszaszorult. Ma is gyakran használatos helynevek (elsősorban mikrotoponimák) alkotására az *-s* és az *-ó/-ő*, de ezek helynévképző szerepét az egyéb lehetséges (szintén még aktív) funkcióik miatt nehéz pontosan elkülöníteni, behatárolni.

4. A korai ómagyar kor gyakoribb helynévképzői lehetőséget biztosítottak a helynévfajták, sőt a településnév-típusok terén jelentkező sajátosságok érzékeltetésére is. Ez utóbbi szempont alapján azt figyelhettük meg, hogy bizonyos szemantikai típusok általában képző nélkül fordulnak elő. Például szinte alig szerepel képző a patrocíniumi településnévadásban, és a törzsnévi eredetű helynevekben is ritka, többnyire másodlagosan jelentkeznek, míg más szemantikai típusú településnevek létrehozásában (pl. a birtoklást kifejező személynévi, népnévi csoportban) a helynévképzés igen jelentős szerepet tölt be.

BÁRTH M. JÁNOS:
SZÉKELYFÖLDI TÖRTÉNETI HELYNEVEK NYELVI ELEMZÉSE
NÉVFÖLDRAJZI VIZSGÁLATOK SZABÓ T. ATTILA
ERDÉLYI HELYNÉVTÖRTÉNETI ADATTÁRÁBAN

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar nyelvtudomány

Budapest, 2010. 237 lap + CD-melléklet

Témavezető: Korompay Klára

Opponensek: Hoffmann István, Bíró Ferenc

Védés: 2011. május 31.

1. A dolgozat témája, módszere, forrásai. – Egy terület helynévanyagának elemzése többféle módon lehetséges, hiszen a helynevek – és általában a tulajdonnevek – több tudományág érdeklődésének metszéspontjában állva, egyszerre vallanak a névadás